

X. VƏLİYEVƏ
AMEA-nın Tarix İnstitutu

XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA BALIQÇILIQ VƏ BALIQ SƏNAYESİ HAQQINDA

Balıqçılıq təssərrüfatı və balıq sənayesinin tarixi Azərbaycan tarixşünaslığında ayrıca tədqiqat obyekti olmamışdır. Bununla belə Azərbaycan tarixinə həsr edilmiş ümumi əsərlərdə, bəzi tarixçilərin monoqrafiyalarında bu mövzuya az-çox toxunulmuşdur. Nəzərə alınsa ki, bu gün də, istehsalın bəhs edilən sahələri Azərbaycan Respublikasının iqtisadi həyatında mühüm yer tutur, onda tarixi ənənələrin araşdırılması baxımından problemin böyük elmi əhəmiyyət və aktualıq kəsb etdiyini söyləmək olar.

Balıqçılıq qədim tarixə malik olsa da, təssərrüfatın sənaye xarakteri alması XIX əsrin son rübünə təsadüf edir. Hərçənd orta əsrlərdə belə balıqlardan hazırlanan məhsullar xarici ticarətdə müəyyən rol oynayırdı.

Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra ölkənin demək olar ki, bütün balıq vətəgələri dövlətin ixtiyarına keçmişdi. Rus hökuməti isə bu vətəgələri müəyyən müddətə ayrı-ayrı şəxslərə müqatiyəyə (iltizama) verirdi. Bu isə təssərrüfatın inkişafına yox, geriləməsinə səbəb olurdu.

1829-cu ildə təşkil olunmuş «Salyan qəyyumluğu» Kür çayı boyunca ən iri vətəgələri özündə birləşdirirdi. 1841-1842-ci illərdə əvvəlcə Salyan, Şirvan, Şəki və nəhayət, Talış balıq vətəgələri «Qəyyumluğun» sərəncamına keçdi. Bu dövrdə balıq ovlanmasında da xeyli irəliləyiş gözə çarpırdı. Məsələn, 1829-cu ildə vətəgələrdə təxminən 524 min ədəd balıq ovlanmışdısa, bu, 1845-ci ildə 660 minə keçmişdi (1. s. 318). Hər il əldə edilən 2 min pud qara kürünün pudu qızıl pulla 5 manata satılırdı (burada o zamanki rus pulunun kursu nəzərdə tutulur).

Salyan və Qızılağac balıq vətəgələrində bu dövrdə xeyli fəhlə çalışırdı ki, onların da 50 faizinə qədərini rus fəhlələri təşkil edirdi. Vətəgələrdə böyük abadlıq işləri görüldü. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 50-ci illərdə Kürboyu iri vətəgələrdə 100-dən çox bina, o cümlədən 64 çarpayılıq xəstəxana inşa edilmişdi. 1853-cü ildə tibb bacıları hazırlamaq məqsədi ilə burada tibb məktəbi də açılmışdı. Bütün bu işlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, ölkəmizin balıq sərvətlərindən qeyri-azərbaycanlı yerli sahibkarlar vəhşicəsinə istifadə edirdilər (1. s.320-321).

XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən balıq sənayesində ciddi dəyişiklik baş vermişdi. Balıqçılıq və balıq sənayesində inkişafa buxov olan iltizam sistemi 1881-ci ildə ləğv edildi və elə həmin ildə «Şərqi Zaqafqaziyada xəzinə balıq vətəgələrindən istifadə qaydaları» təsdiq olundu. «Şərqi Zaqafqaziyada xəzinə balıq vətəgələrindən istifadə qaydaları»nın qüvvəyə minməsindən sonra artıq balıq vətəgələri hərrac yolu ilə 5 il müddətinə xüsusi sahibkarlara verilirdi (2. s. 198). Əlbəttə, bu tədbirin həyata keçirilməsi nəticəsində balıq sənayesində müəyyən canlanma müşahidə edilirdi. Hərraclardan əldə edilən vəsait dövlət xəzinəsinə gedirdi. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 1893-cü ildə keçirilən hərracda 1 milyon manatdan çox vəsait xəzinəyə daxil olmuşdu. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək vacibdir ki, eyni canlanma balıq ovunda da özünü göstərirdi. Əgər 1882-ci ildə Şimali Azərbaycanın çay və göllərində 736 min pud balıq ovlanmışdısa, 1900-cü ildə bu rəqəm təxminən 2,5 milyon puddan çox olmuşdu (3. s.7). Bu sahədə çalışan fəhlələrin də sayı getdikcə artırdı. 1900-cü ildə bu sahədə çalışanların sayı 6,5 mln. nəfərdən çox idi (8. s.64).

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın 7-8 qəzasında balıqçılıqla məşğul olurdular. On bir balıqçılıq rayonu vardı. Yalama-Bəndovan arasındakı vətəgələr VIII rayonu, Bəndovan-Astara arasındakı vətəgələr isə VII-X rayonları əhatə edirdi. Onu da xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, yuxarıda göstərilmiş rayonlar balıq ovunun və balıq emalının həcminə görə ən böyük rayonlar hesab edilirdi. Qədimdən balıqçılıqla əsasən çaylarda məşğul olunurdu. Dəniz balıqçılığına isə XIX əsrin 90-cı illərində başlanılmışdı. Balıqçılıqda, xüsusən çay və göllərdə, iri şirkətlər gəlirli vətəgələri öz əllərində cəmləşdirmişdilər. Kür çayı boyundakı iri vətəgələr 30 ilə yaxın bir müddətdə müxtəlif şirkətlərin ixtiyarında olmuşdu. 1900-cü ilin hərəracında Xıllı, Bojepromisel və Bankə vətəgələri «İ.Pitoyev və K» ticarət evinin əlinə keçmişdi (4. s.668). Bankə XX əsrin əvvəllərində əsl şəhər tipli qəsəbəyə çevrilmişdi. Əhalisi 3 min nəfərdən çox idi. Qəsəbədə 20 min puddan çox tutumu olan soyuducu, buz və konserv zavodları, müxtəlif ölçülü çəllək istahsal edən emalatxanalar, vətəgələri birləşdirən elektrik xətləri, 27 verst uzunluğunda telefon xətti vardı. Sahil körpüsündən balıq emalı zavoduna qədər darxətli dəmiryol çəkilmişdi. Tutulmuş balığı zavodlardakı aparmaq və emal olunmuş məhsulu çayda ləbər salmış gəmilərə daşımaqdan ötrü kiçik vaqonlardan istifadə edirdilər. Azərbaycanın çay və göllərində balıq ovu ilə məşğul olan 31 vətəgə salınmışdı. 1900-cü ildə Bakı – Petrovsk (Maxaçqala) dəmir yol xəttinin istifadəyə verilməsi balıqçılıq təsərrüfatında görünməmiş canlanmaya səbəb oldu. Daşıma işləri asanlaşdığına görə sahil boyu vətəgələrin sayı birə-beş artmışdı.

Ölkəmizin çayları, həmçinin Xəzər dənizi nəre balığı növlərinin zənginliyinə görə dünyada birinci yeri tuturdu. Bu qiymətli balıqlar ticarətdə «qırmızı», yəni qiymətli adlandırılırdı. 1898-1900-cü illərdə Xəzərin Azərbaycana məxsus sahillərində 9 vətəgə olduğu halda, 1903-cü ilədək burada 100-dən çox vətəgə salınmışdı. 1906-cı ildə isə onların sayı 200-ü keçmişdi (5.s.125). Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində dəniz balıqçılığı təsərrüfatında görünməmiş təbəddülat baş vermişdi. 1906-cı ildən başlayaraq orta hesabla ildə Xəzərdə 2 mln. ədəddən çox müxtəlif növ balıq ovlanırdı. Azərbaycanın su arteriyası hesab olunan Kür çayında və onun qollarında yüz minlərlə ədəd nəre cinsli və digər növ balıq tutulurdu. Nəre balıqlarının ovlanmasından ildə 7-8 mln. manat gəlir əldə edilirdi (4. s. 664-665). Ovlanmış balıqların bir hissəsindən təzə halda ikən yerlərdə ərzaq kimi istifadə edilir, ya da qonşu Tiflis şəhərinə göndərilirdi. Tiflisi təzə balıqla Kür boyu vətəgələr təchiz edirdilər. 1907-1908-ci illərdə Tiflisə 100 min puddan çox nəre balığı göndərilmişdi (5. s.126).

Çay və göllərdə olduğu kimi dəniz vətəgələri də üç il müddətinə hərərac yolu ilə sahibkarlara verildirdi. Vətəgələrin demək olar ki, hamısı səhmdar cəmiyyətlərinin və şirkətlərinin əllərində cəmləşmişdi.

1906-cı ildən başlayaraq balıqçılıq təsərrüfatı və balıq sənayesinə yerli - milli kapital axını güclənmişdi. Həmin ildə keçirilən hərəracda ən iri balıq vətəgələri (Bankə, Bojepromisel, Xıllı və b.) M.Nağıyev, M.Muxtarov, T.Səfərəliyev, H.Z.Tağıyev və digər azərbaycanlı sahibkarların əllərinə keçmişdi. Onlar hərəracı udduqdan sonra «Kür balıq sənayesi», «Kür Araz» balıq sənayesi şirkətlərini təsis etdilər. Rəsmi dairələr işlərin belə istiqamət almasından heç də razı deyildilər. Onlar xristian dininə məxsus olan kapitalistlərin - iş adamlarının balıq sənayesindəki ağalığına zərbə vurulmasını istəmişdilər (6. s. 283).

1909-cu ilin hərəracında da yenə azərbaycanlı sahibkarlar iri balıq vətəgələrini əllərində saxlaya bilmişdilər. Bankə qəsəbəsini başqa kapitəlsitə verməmək üçün hərəracda ən böyük məbləğ (665 min manatdan çox) təklif etmiş H.Z.Tağıyev hələ başqa vətəgələri də ələ keçirmişdi.

Dənizdə nəre balıqları ilə bərabər ən çox siyənək balığı ovlanırdı. İmperiyada bu balığa böyük ehtiyac var idi. İmperiyaya məxsus dənizlərdə ovlanan siyənək balığı tələbatı tam ödəyə bilmirdi. Ona görə xaricdən idxal olunan bu növ balıqların miqdarı böyük rəqəmlərlə ifadə edilirdi. Məsələn, əgər 1900-cü ildə dəyəri 10.6 mln. manat olan 6.4 mln. pud siyənək balığı idxal edilmişdisə, 1910-cu ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 20.2 mln. manat və 16.7 mln. pud təşkil edirdi (7. s. 193).

Azərbaycanda da siyənək balığı ovu getdikcə genişlənirdi. Tutulan balığın miqdarı da müvafiq şəkildə artırdı. Maraqlı cəhət orasıdır ki, həm nəre balıqlarının, həm də siyənək balığının ovlanması ilə məşğul olanlar səhmdar cəmiyyətləri və şirkətlər ilə sıx bağlı idilər və bir növ onların tabeliyində işləyirdilər. Çünki ovlanmış balığın demək olar ki, hamısını səhmdar cəmiyyətləri və şirkətlərə məxsus olan vətəgələr alıb emal edirdilər. Balıqçılıq və balıq sənayesində onalar hakim idilər. 1907-1908-ci illərdən başlayaraq səhmdar cəmiyyətləri və ticarət evlərinin istehsala nəzarəti güclənmişdi. Sonrakı illərdə isə bunların sayı xeyli artmışdı. Əgər 1890-1900-cü illərdə 1.5 mln. man. kapitala malik bir səhmdar cəmiyyəti və 400 min manat kapitalı olan bir şirkət fəaliyyət göstərirdisə, 1901-1913-cü illərdə səhmdar cəmiyyətlərin sayı 4-ə, onların əsas kapitalı 15150 min manata, şirkətlərin sayı isə 22-yə və istehsala qoyulmuş kapitala 5.7 mln. manata çatmışdı. Birinci Dünya müharibəsi illərində vəziyyət kəskin surətdə dəyişmişdi. Başqa sözlə desək, xeyli ixtisar baş vermişdi. Şirkətlərin sayı 7-ə düşmüş, onlara məxsus kapitalın məbləği 700 min manat olmuşdu. Səhmdar cəmiyyətlərin sayı iki dəfə azalaraq 2-yə düşmüş, əksinə, iriləşmə nəticəsində əsas kapital artaraq təxminən 13,5 mln. manata bərabər olmuşdu (5. s. 199).

1911-ci ilin mayında təsdiq edilmiş «Xəzər-Kür balıqçılığı qaydası»nda hər cür siyənək balığının ovlana bilməməsi ilə yanaşı bir sıra yenliklərin, o cümlədən hərracın 6 ildən bir keçirilməsinin qanunlaşdırılması təsbit olundu. 1912-ci ildə çay və göllərin balıq vətəgələrinin hərracında da rəqabət kəskinləşmişdi. Azərbaycanlı kapitalistləri vurub sıradan çıxarmaq mümkün olmadı. Əksinə, Xəzərin Yalama-Dəvəçi, həmçinin Dağıstanın başlıca balıqçılıq sahələri H.Z.Tağıyevin əlində cəmləşdirildi. O, Petrovskdə dəyəri 200 min manat olan iri çəllək zavodu tikdirdi. 1913-1914-cü illərdə Dəvəçidən-Dağıstana qədər olan ərazidə, eləcə də Dağıstanın özündə balıq vətəgələrinin əksəriyyəti onun inhisarına keçmişdi. Buradakı 30 balıq vətəgəsində H.Z.Tağıyev böyük işlər görmüşdü. Vətəgələr hər cür texniki avadanlıqla təchiz edilmiş, müxtəlif ölçüdə soyuducu quraşdırılmış, çəllək və digər növ zavodlar inşa olunmuşdu. Ayrıca donanma bu vətəgələrin ixtiyarına verilmişdi. Bütün bu işlərin həyata keçirilməsinə sahibkar təxminən 7 mln. manat vəsait sərf etmişdi (5. s. 137-138).

Birinci Dünya müharibəsinin geniş miqyas aldığı bir şəraitdə -1916-cı ildə H.Z.Tağıyev əsas kapitalı 12 mln. manat olan «Kaspi-Tağıyev» balıq sənayesi səhmdar cəmiyyətini təsis etdi. Yuxarıda haqqında danışılan bütün balıq vətəgələri cəmiyyətin sərəncamına keçdi. Bu dövrdə, yəni 1914-cü ilin yanvarında fəaliyyətə başlamış «Rıbak» balıq sənayesi və ticarəti səhmdar cəmiyyəti Azərbaycanın balıq sənayesində həlledici rola malik idi. Cəmiyyətin əsas kapitalı 1915-ci ildə 5 mln. manata çatırdı. «Rıbak»ın fəaliyyətində siyənək balığı ovu əsas yer tuturdu. Müharibə şəraitində ordunu ucuz balıq məhsulu ilə təchiz etmək günün ümdə məsələsi kimi qarşıda dururdu. Ona görə də yuxarıda adları çəkilən səhmdar cəmiyyətləri, yalnız siyənək balığı sənayesinə 10 mln. manatdan çox kapital qoymuşdu. Birinci dünya müharibəsi dövründə tamamilə cəbhə üçün işləyən bu cəmiyyətlər birca qiymətlərini belə diqtə edirdilər (5. s. 140-141).

1912-1914-cü illər üzrə keçirilmiş hərrac bir daha balıq vətəgələrinin iri kapitalın əlində olmasını sübut etdi. Bu hərraclarda təxminən 81 nəfər sənayeçi iştirak etmiş, onların yarısından çoxu, yəni 50 nəfəri uduzmuş, 31 nəfəri isə hərracı udmuşdu. İki nəfər əv-

vəlki şərtlərlə, istifadələrində olan vətəgələri özlərində saxlamışdı. Beləliklə, hərracı ümumilikdə 33 nəfər sahibkar udmuşdu. Maraqlı cəhət orasıdır ki, sahibkarların 23 nəfəri azərbaycanlılardan ibarət idi. Deməli, 1912-ci ilin məlumatına görə kapitalistlərin 69,3 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdilər. Bu faiz hesablamasının ən iri balıqçılıq rayonunun balıq vətəgələrini əhatə etməsinə (9. v. 85-86) baxmayaraq, eyni vəziyyəti digər balıqçılıq rayonları üzrə də müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, onuncu rayonda (Astara və ona bitişik ərazidə) balıq vətəgələrini icarəyə demək olar ki, azərbaycanlı kapitalistlər (Əli Mirzə Fəqirov, S.Şərifov, S.Səfərov, B.Nəcəfov, Ağakışi Məlikov, Ə.Hüseynov və b.) götürmüşdülər.

Birinci Dünya müharibəsi başlayandan sonra bir sıra amillər (işçi qüvvəsinin nisbətən azlığı, ov üçün lazımı avadanlığın alınmasında yaranmış çətinliklər, nəqliyyatda yaranmış dayanmalar və s.) balıq ovunun nəzərə cərpacaq dərəcədə azalmasına gətirib çıxarmışdı. Böyük təlabat, ehtiyac olan siyənək balığı ovu əvvəlki səviyyədən xeyli geri qalırdı. Müharibə «qırmızı balıqların» ovuna da mənfi təsir göstərmişdi. Natamam məlumata görə, 1913-cü ildəkinə nisbətən bu növ balıqların ovlanması 77 faiz, axçalı balıqlarınki 66 faiz və siyənək balığının ki isə yarıbayarı azalmışdı. Vəziyyətin belə istiqamət alması hökuməti müəyyən tədbirlər görməyə vadar etdi. 1915-ci ilin fevralında Əkinçilik Departamenti Bakı balıqçılıq idarəsinə xəbər vermişdi ki, balıq vətəgələrində yaranmış ağır vəziyyəti nəzərə alaraq Nazilər Şurası hələ yanvar ayında çıxardığı qərarı ilə icarə əvəzində banklara nağd pul qoymaq balıq müəssisələrini girov qoymaqla əvəz olunmuşdu. Əlbəttə, müxtəlif banklar və xəzinələrdə depozit olan milyonlarla manatın yenidən balıq sənayesinə kapital qoyuluşuna şərait yaratmaq demək idi (5. s. 144).

1916-1917-ci illərdə balıq sənaye müəssisələri demək olar ki, dövlət sifarişlərini yerinə yetirirdilər. Lakin məhsulun mənzil başına çatdırılması tənzim edilməmişdi. Balıq və balıq məhsulları tez xarab olan yüklər sırasına qəbul edilmirdi. Ona görə də, 1916-cı ilin mart ayında Azərbaycanın bir qrup sənayeçisi Əkinçilik nazirinə müraciət etmiş və balıq məhsulların hərbi yüklərdən sonra ikinci sıraya salmağın, həm də, tez xarab olan əşyalar kimi sürət qatarları ilə daşınmasının zəruriliyini nazirin nəzərinə çatdırırdılar (9.v.14). Buna baxmayaraq hökumət yenə də sənayenin bu sahəsinə az diqqət yetirirdi.

Bəhs olunan dövrlərdə, xüsusən XX əsrin əvvəllərində bütövlükdə balıqçılıq və balıq sənayesində gedən inkişafı müşahidə etmək mümkündür. Amma balıq ovunun bəzi sahələrində azalma da olmuşdur. Əhatə edilən dövrdə qırmızı balıqların ovu xeyli azalmışdı. Məsələn, 1901-ci ildə çay və göllərdə, həmçinin dənizdə 860 min ədəd bu növ balıq tutulmuşdusa, 1915-ci ildə bu 559 min ədədə düşmüşdü. Həmin illərdə qara kürü əldə edilməsi də iki dəfədən çox azalaraq, 53.6 min puddan 22.2 min puda enmişdi (10. s.815). Bu dövrdə axçalı və digər növ balıqların ovlanması irəliləyiş vardı. Siyənək balığı nəzərə alınmazsa, onda bütün növ balıqların ovlanması vəziyyəti belə idi: 1901-ci ildə 7 mln. ədəddən bir qədər çox olmuşdursa, 1909-cu ildə bu, 19 mln. ədəd, 1912-ci ildə 27 mln. ədəd olmuş, sonrakı illərdə isə nisbətən azalmışdı (9. v.4). Müharibə ərafəsi və dövründə qırmızı balıqların (ağbalıq, nərə, uzuburun, qayabalığı və strel-yad) miqdarca azalmasında sahibkarların saxtakarlığı da həlledici rolə malik idi. Onlar balıqların sayını və qara kürünün miqdarını bir qayda olaraq az göstərirdilər. Ədədlə verilmiş nərə növlü balıqların və siyənək balığının çəkisini müəyyənləşdirmək çox da çətin deyildi. Çünki onların çəkilərində sabitlik var idi. Ona görə də sahibkarlar tutulmuş bu növ balıqların sayını az göstərməyə can atırdılar. Qalan növ balıqlarda isə bu hesablamaları həyata keçirmək mümkün deyildi. Məsələn, 1910-cu ilin məlumatının rəsmi məlumatlarla müqayisəsi göstərir ki, sahibkarlar Balıqçılıq idarəsinə demək olar ki, həmişə həqiqətdən uzaq məlumatlar verirdilər. Bəhs edilən ildə 14 min pud qara kürü əldə edildiyi bildirilirdi. Tutulan nərə növ balıqların ümumi çəkisi isə 241 min pud ol-

muşdur. Əgər qırmızı balıqdarın öz çəkilərinin 10-12 faizi qədər qara kürü verdikləri nəzərə alınarsa, onda qara kürünün ümumi miqdarı təxminən 24 min pud olmalıdır. Deməli, sahibkarlar verdiyi məlumata 10 min pud kürünü daxil etməmişlər (9. iş 2124, v. 169). Əlbəttə, bu kimi hallar da bütün illər üzrə verilən məlumatlarda rast gəlmək mümkündür. Bir məsələ tamamilə aydındır: statistik materiallardakı sapmaların kökü balıq sənayeçilərinin milyonlarla manat əlavə mənfəət əldə etmələri üçün verdikləri qeyri-dəqiq məlumatlardadır.

Birinci Dünya müharibəsinin iki ili üzrə rəsmi məlumat yoxdur. Amma müxtəlif mənbələrdən əldə edilmiş materiallar əsasında müəyyən təsəvvür yaratmaq mümkündür. Məsələn, 1916-cı ildə Şimali Azərbaycana məxsus sulara 174 min pud nərə, ağ balıq və uzunburun, 14.4 min pud qara kürü, 1060 min pud axçalı balıq ovlanmışdı. 1917-ci ilin iyun ayına olan bir məlumatda 92 min pud nərə növlü balıqların, 881 min pud axçalı, 342.5 min pud çapaq, 172 min pud ilanbalığı və 88 min pud digər növ balıqların tutulduğu göstərilirdi (9. iş 2306, v. 22, 46-47). Göründüyü kimi, əvvəllərdə olduğu tək, ovlanmış balıqlar içərisində axçalı balıqlar üstünlük təşkil edirdilər.

Siyənək balığının çox hissəsi, yəni təxminən 50 faizə qədəri Yalama-Bəndovan arasındakı vətəgələrə məxsus sulara ovlanırdı. Bu növ balığın artımı tədricən baş verirdi: 1908-ci ilədək çoxalma diqqəti o qədər də cəlb eləmirdi. Məsələn, əgər 1901-ci ildə 835 min pud siyənək balığı tutulmuşdusa, 1903-cü ildə bu, 1309 min puda, 1906-cı ildə 1946 min puda çatmışdı. 1909-cu ildən başlayaraq artım sürətlə getmişdir. Həmin ildə 2274 min pud, 1912-ci ildə 6338 min, 1913-cü ildə isə 8 mln. 700 min pud siyənək balığı tutulmuşdu. Müharibə illərindəki azalmalar tədricən baş vermişdi: 1915-ci ildə 6480 min pud, 1916-cı ildə 5319 min pud və nəhayət, 1917-ci ildə isə 2525 min puda bərabər olmuşdur (9. iş 2124, v. 83, 101, 109, 112). Müharibənin balıqçılıq və balıq sənayesinə mənfi təsiri nəticəsində ovlanmış siyənək balığının miqdarı 1915-ci ildə 1913-cü ildəkindən 25.4 faiz və 1916-cı ildə isə 38.8 faiz az olmuşdur. 1917-ci ilin məlumatı isə ilin yalnız birinci yarısını əhatə edir.

Yekun olaraq göstərmək lazımdır ki, ədəbiyyatda ovlanmış balıqların miqdarı və onların pulla ifadəsinə dair məlumatlarda adda-buddalıq mövcuddur. Ona görə də ilk mənbələrdən əldə edilmiş statistik materiallar əsasında aparılmış hesablamalar həqiqətə daha yaxın hesab edilməlidir. Bu hesablamalara görə, 1913-cü ildə ümumi dəyəri 34 mln. manatdan çox olan 12 800 min pud balıq tutulmuş və emal edilmişdir (5. s. 153).

Şimali Azərbaycanda balıqçılıq təssərrüfatı və balıq sənayesinin məhsulu imperiyanın əsasən daxili bazarında satılırdı. Siyənək balığı bütünlüklə Rusiyanın mərkəzi quberniyalarına, yəni fəhlələrin daha çox olduğu yerlərə göndərilirdi.

Xarici ölkələrə balıq və balıq məhsulları ixracı başlıca olaraq Almaniya, Polşa, Avstriya, Fransa və Amerikaya gedirdi. Qara kürü ixrajatda mühüm yer tuturdu. Amerika bu kürünün 75 fazini alırdı. Kürü ixracını Almaniya kapitalına məxsus olan «Dikman və Qanzen» səhmdar cəmiyyəti inhisara almışdı. Azərbaycanda cəmiyyətin şöbəsi fəaliyyət göstərirdi (6. 1915, №7-8, s.461).

Şimali Azərbaycanın bəhs olunan sənayesinin çox maraqlı məsələlərindən biri də bu sahəyə qoyulmuş kapitalın ayrı-ayrı kateqoriyalarının faiz nisbətidir. Balıqçılıq təsərrüfatı və balıq sənayesinə qoyulmuş 24.5 mln. manat ümumi kapitalın 7.2 faizini (1760 min manat) fərdi - şəxsi müəssisələrə qoyulmuş kapital, 27.8 faizini (6820 min man.) şirkətlərə məxsus kapital təşkil etdiyi halda, səhmdar cəmiyyətlərin kapitalı ümumi kapitalın 64 faizinə (15650 min man.) bərabər idi. Deməli, bəhs edilən sənaye sahəsinə qoyulmuş kapital tamamilə səhmləşmək üzrə idi. Başqa sözlə desək, sənayedə səhmdar cəmiyyətləri və şirkətlər hakim rol oynayırdılar.

Ölkəmizdə balıqçılıq və balıq sənayesinə xidmət edən xüsusi donanma var idi. 1912-ci ildə bu donanmaya 5945 şxun, avarlı gəmi, motorlu barkas və sair daxil idi. Bunlardan 5537-də balığı ovlayır, 408-i isə ovlanmış balığı sahilə -vətəğələrə daşıyırdı. Motorlu gəmilər 94-dən çox deyildi və onlardan balıq ovlanmasında istifadə edilirdi. Balıq ovlayan gəmilərin ümumi yüklənmə gücü 650 min puda bərabər idi. 1913-cü ildə bütün gəmilərin ümumi yüklənmə gücü 2.5 mln. puddan çox deyildi (9. iş 2114, v. 162, 163; 167).

Məqalədə gətirilmiş çoxsaylı arxiv materialları və digər mənbələrdən əldə edilmiş məlumatlar bir daha göstərir ki, Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində ölkəmizin balıq təssərrüfatı və balıq sənayesi kapitalist inkişafının yüksək mərhələsində yerləşirdi. Həm də, buraya qoyulmuş sərmayənin həcminə, illik məhsul istehsalının dəyərinə və fəhlələrin sayına görə balıq sənayesi neft sənayesindən sonra ikinci yerdə gedirdi. Bu istehsal sahələrində 60 min nəfərə qədər fəhlə çalışırdı ki, onların da 3/2-dən çoxunu azərbaycanlılar təşkil edirdilər.

QEYDLƏR

1. А.С.Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баки, 1964, 501 səh.
2. С.И.Гулишамбаров. Обзор фабрик и заводов закавказского края. Тифлис, 1894. 360 səh.
3. В.Смирнов. Рыбное хозяйство в водах Азербайджана за 1880-1922 гг. Баки, 1925, 220 səh.
4. Н.Бородин. Закавказские рыбные промыслы и техника приготовления на них рыбных продуктов. – Вестник рыбопромышленников, 1901, №12
5. Т.Т.Вəliyev. İmperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletiariyatı. Баки, 1987, 256 səh.
6. Вестник рыбопромышленности, 1909, №5-6
7. Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi və onun mütərəqqi iqtisadi və mədəni nəticələri. Баки, 1956, 289 səh.
8. А.С.Сумбатзаде. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане М., 1972, 254 сят.
9. AR MDTA, f. 106, siy. 1, iş 1339; iş 2270; iş 2124.
10. Известия главного управления землеустройства и земледелия. Спб., 1909, №37

Х.Т.ВЕЛИЕВА
Институт истории НАНА

О РЫБОЛОВСТВЕ И РЫБНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧ. XX ВВ.

Рыболовством в Северном Азербайджане занимались еще в средних веках. Но развитие промышленного рыболовства относится к концу XIX в. В начале XX века рыбное хозяйство и рыбная промышленность уже находились на высшем этапе капиталистического развития. Достаточно сказать, что накануне Первой Мировой войны, т.е. в 1913 году в северном Азербайджане овьем улова разных рыб составлял 128 00 млн. пудов на сумму 34 млн. руб.

X.T.VALIYEVA
Institute of History of NSAA

**ABOUT THE FISHING AND FISH INDUSTRY IN THE END XIX – TO THE BEGINNING
OF XX CENTURIES.**

In the following article according to the primary sources and literature is made attempts to re-search such important question as, these branch of industry were in high position during The First War in the end XIX – to the beginning of XX centuries.

Rəyçilər: t.e.d.T.T.Vəliyev, t.e.d.S.A.Məmmədli.

BDU-nun Tarix fakültəsi «Slavyan ölkələri tarixi» kafedrasının 23 fevral 2009-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04).